KANTTEKENINGEN

METHODOLOGISCHE SUGGESTIES VOOR TAALONDERZOEK IN DE STUDIE VAN MENTALITEITEN

door

Jan BLOMMAERT *

SUMMARY — *Methodological suggestions for linguistic research in the study of mentalities* — Although mentalities and ideologies are constitutive of historical facts, and sometimes crucial in social-scientific explanation, they remain notoriously difficult to investigate. The present contribution aims at formulating a number of methodical and methodological proposals for linguistic research as part of the study of mentalities. The proposals have to be situated against the theoretical and disciplinary background of linguistic pragmatics. They build on the fundamental embeddedness of language in society, and therefore in history, and centre around a concept of 'genre' as a historical phenomenon, in which traces of the sociocultural and political conditions for text production can be found. Genre study, it is argued, is therefore a form of social historiography, and reveals the underlying imagery, folk notions and ideologies of the text.

1. INLEIDING

Wij beginnen deze uiteenzetting met de assumptie dat een aantal uitgangspunten van dit betoog geen argumentatie behoeven, aangezien zij gemeengoed zijn geworden in diverse takken van de sociale wetenschappen, enerzijds, en anderzijds aangezien krachtige argumenten bij tal van andere, meer gezaghebbende auteurs kunnen gevonden worden. Zo mogen wij hier stellen dat eenieder wellicht het belang van taal, of foucaultiaanse 'discours', in het geheel van de genese en ontwikkeling van menselijke samenlevingen kan inzien, en dat dit punt geen verder betoog hoeft. Verder durven wij stellen dat diverse takken van de sociale wetenschap, en wij denken met name aan de psychologie, de antropologie, de sociologie en de geschiedkunde, zwoegen met subjectieve aspecten van hun geconstrueerde object : de mens en zijn samenleving. Ten slotte gaan wij ervan uit dat eenieder het verband tussen taal en de produktie en reproduktie van deze vormen van subjectiviteit als belangrijk onderdeel van wat wij begrijpen als een 'samenleving' kan aanvaarden, en daardoor taal een centrale status binnen de sociaal-wetenschappelijke objectconstructie kan toekennen.

Deze uitgangspunten deriveren wij uit, en schragen wij met, een bont geheel aan vormen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, waarbinnen uiteraard figuren als

* Dr. Jan Blommaert is werkzaam als onderzoeksdirecteur aan het IPrA Research Center van de Universiteit Antwerpen (UIA).

Foucault, Bakhtin, maar ook sociaal-constructivisten en elementen uit sociale psychologie en antropologie centraal staan. De suggesties die wij willen formuleren in hetgeen volgt, richten zich op het werkbaar of hanteerbaar maken van een domein dat vaak als moeilijk grijpbaar wordt ervaren, of dat vaak met een 'anything goes' benadering wordt afgedaan : dat van taalstudie als onderdeel van onderzoeken naar vormen van subjectiviteit, zoals 'mentaliteiten' of 'ideologieën'. Zelfs Foucault en Bakhtin bieden ons weinig concreet methodisch of methodologisch houvast, en sociaal-constructivistische of sociaal-psychologische benaderingen vervallen vaak in vaagheid of methodologische ondeugdzaamheid, wanneer het erop aankomt concrete voorstellen voor taalkundig onderzoek te formuleren. Als wij dit (weliswaar demagogisch) zouden samenvatten, is onze impressie van de huidige stand van zaken er een waarin tal van zeer vruchtbare en interessante inzichten en denkpistes zitten m.b.t. taal en sociaal-wetenschappelijk onderzoek, maar waarbij deze denkpistes zelden vergezeld zijn van duidelijke voorstellen voor onderzoek. Deze leemte kunnen wij uiteraard niet opvullen; wel willen wij in hetgeen volgt enkele hopelijk stimulerende suggesties formuleren. Uitwerkingen hiervan kunnen binnen het bestek van deze kanttekening niet geboden worden. Wij moeten de lezer daarom verwijzen naar vroegere publikaties, zoals Blommaert & Verschueren (1991) waarin het Belgische migrantendebat wordt besproken, en Blommaert (1990, 1991) waarin een aantal Swahili politieke dokumenten wordt geanalyseerd.

2. TAALKUNDIGE PRAGMATIEK

Onze suggesties moeten disciplinair gesitueerd worden binnen een stroming van de taalkunde die zich de laatste decennia sterk heeft ontwikkeld : de taalkundige pragmatiek. In een brede definitie is pragmatiek de studie van taal binnen haar psychologische, sociale en culturele context, waardoor de interdisciplinaire raakpunten duidelijk worden benadrukt.[1] In tegenstelling met de meer formele en op abstractie gerichte strekkingen binnen de taalkunde, vertrekt pragmatisch onderzoek vanuit de visie op taal als bij uitstek een veranderlijk, adaptabel en negotieerbaar gegeven, dat in de eerste plaats in zijn concrete gebruiksvormen moet onderzocht worden. Dit standpunt is duidelijk een kristallisatie van talloze resultaten uit 'perifere' vormen van linguïstiek, zoals sociolinguïstiek (vnl. het werk van John Gumperz, Joshua Fishman en anderen), de antropologische taalkunde (met figuren als Dell Hymes, maar ook — en steeds meer — met het heropvissen van Franz Boas, Edward Sapir, Benjamin Lee Whorf, Bronislav Malinowski en andere vooroorlogse Angelsaksische etnologen) en de microsociologie (vnl. de etnomethodologie : Harvey Sacks, Harold Garfinkel, Erving Goffman), gecombineerd met basisinzichten uit algemene en theoretische taalkunde en uit de cognitieve wetenschappen. Aldus ontstaat een methodologisch instrumentarium waarbij de taalstructuur en de context van de taalgebruiksvorm constant op elkaar teruggebracht worden binnen een coherent begrippenapparaat, dat op zichzelf, vanuit zijn genese,

1 Zie J. Verschueren (1987) voor een omschrijving waarmee wij ons kunnen identificeren. Andere visies op pragmatiek, die exhaustiviteit nastreven, vinden we bij Levinson (1983) en Leech (1982). De tijdschriften *Journal of Pragmatics* (Amsterdam : North Holland) en *Pragmatics* (Antwerpen, International Pragmatics Association) geven een representatief beeld van taalkundig onderzoek dat onder de noemer 'pragmatiek' verloopt.

interdisciplinair van inslag is. Deze interdisciplinariteit openbaart zich in al haar slagkracht in de goed uitgebouwde conversatie-analyse, de 'discourse analysis', en de etnografie van het spreken.[2] Daarnaast heeft ook de cognitieve taalkunde recent een vernieuwende duw in de rug gekregen via de pragmatiek, door het werk van George Lakoff en dat van Dan Sperber & Deirdre Wilson.[3]

In het kader van deze uiteenzetting zullen wij putten uit discourse-analytische en sociaal-psychologische modellen, aangevuld met enkele antropologische inzichten.

3. METHODOLOGISCHE SUGGESTIES

3.1. Vanuit de contextgerichtheid van pragmatisch taalkundig onderzoek gaan wij uit van het vertrekpunt dat de wijze waarop gesproken/geschreven wordt, samenhangt met individuele, sociale en culturele factoren, en dat daarin per definitie een veranderingsaspect aanwezig is. D.w.z. dat veranderingen in elk van die factoren zich — zij het soms met enige vertraging — zullen weerspiegelen in veranderingen in de wijze waarop gesproken/geschreven wordt. Bovendien zal dit soort taalveranderingen zich op een gestructureerde wijze voordoen, aangezien taalgebruik slechts betekenisvol is wanneer het aangepast is aan de vigerende normen, verwachtingen en gewoonten van de groep waarbinnen het taalgebruik geschiedt. We komen hier dicht bij Voloshinovs visie van "the word [as] the most sensitive index of social changes" (Voloshinov, 1986 : 19) : taalgebruik is als cement van de concrete sociale relaties een centraal element in de produktie en reproduktie van de meer globale sociale verhoudingen, en wordt daardoor ook in een tweezijdig proces op deze verhoudingen teruggekoppeld. Taalgebruik kan sociaal-innoverend zijn, in de zin dat het een instrument kan zijn via hetwelke sociale relaties worden geconstrueerd of veranderd; anderzijds zal taalgebruik ook het medium van sociale controle zijn, in de zin dat de sociale verhoudingen zich in het taalgebruik zullen reflecteren en een normatief kader zullen scheppen.

Deze veranderingen kunnen uiterst drastisch zijn. Plotse wijzigingen in politieke of sociale structuren, zoals de Chinese culturele revolutie (of andere revoluties : b.v. deze van Burkina Faso onder leiding van Thomas Sankara) kunnen op zeer korte tijd resulteren in sterk vernieuwde vormen van taalgebruik, zelfs op het alledaagse niveau.[4] Deze nieuwe vormen van taalgebruik worden dan op hun beurt dwingende taalnormen, die de status-quo handhaven. Vanuit dit inzicht kunnen we opmaken dat retorische breukvlakken ook vaak historische breukvlakken zijn, aangezien ze indicatoren zijn van

2 Zie voor conversatie-analyse bij voorbeeld Atkinson & Heritage (1984), voor 'discourse-analysis' Van Dijk (1985), voor etnografie van het spreken Baumann & Sherzer (1974) en Gumperz & Hymes (1972).

3 George Lakoff (1987), maar zie ook George Lakoff & Mark Johnson (1980). Beide werken stellen een ervaringsbasis voor categorisering en metaforisatie voor. Dan Sperber & Deirdre Wilsons *Relevance* (1986) vertrekt vanuit een meer abstract en formeel kader, gebaseerd op conversationele structuur.

4 Zie Ji Feng Yuan, Koenraad Kuiper & Shu Shaogu (1990) voor een heldere illustratie van dit soort revoluties. Voor de Burkinabe 'newspeak' is het boek *Thomas Sankara speaks* (1988) een goede bron. Verder maken wij dezelfde aanmerking m.b.t. Nyereres Tanzaniaanse 'Ujamaa'-retoriek (Blommaert, 1991) en kan men Johannes Fabians analyse van taalgebruik bij de Zaïrese 'Jamaa' sekte (Fabian, 1971) eveneens in deze richting interpreteren.

belangwekkende sociale, politieke of culturele veranderingen binnen een maatschappij. Taalonderzoek, in onze interpretatie, wordt daardoor automatisch een vorm van sociale historiografie, aangezien het betrouwbaar feitenmateriaal biedt om sociale verhoudingen, en veranderingen daarbinnen, bloot te leggen.[5]

3.2. Tot welke methodologische stellingen geeft dit nu aanleiding ? Ten eerste leidt dit tot een sterk relativistisch standpunt. De fundamentele ingebedheid en veranderingsgevoeligheid van taalstructuur maakt dat elke taaluiting nooit een objectief, feitelijk statuut heeft op zichzelf. Taalinterpretatie, bij voorbeeld via het proces van lezen of horen gedurende wetenschappelijk veldwerk of studie, impliceert immers steeds een vergelijking tussen de geproduceerde taalstructuur en de normen, verwachtingen en gewoonten inzake betekenisvolheid bij de lezer/hoorder. Doorgaans gaat men uit van een premisse van commensurabiliteit, en wellicht is dit verantwoord. Niettemin impliceert een mate van commensurabiliteit in interpretatie geen één-tegen-één overeenkomst. Eenvoudig gezegd : betekenissen geproduceerd binnen een bepaald sociaal en cultureel (of historisch) kader kunnen niet zondermeer overgeplant worden naar ons huidig kader. Dit probleem is zondermeer cruciaal in interculturele communicatie, waar een al te krasse assumptie van universaliteit een kwasi-garantie voor mislukking en verkeerde interpretatie is.[6] Ten tweede, deze ingebedheid en veranderingsgevoeligheid is vooral indicatief voor een subjectief uitgedrukte realiteit. Taal leidt ons zelden naar de feiten, maar doorgaans wel naar de interpretaties van de feiten, zoals het sociaal-constructivisme ons heeft geleerd. Nu is die interpretatie, of die reconstructie, geen puur, onbeïnvloed cognitief proces waarbij realiteiten aan abstracte cognitieve categorieën en relaties worden getoetst. Het interpretatieproces wordt via diverse filters bepaald door de sociale structuur, de culturele premissen, en de individuele kenmerken van de interpreteerder. Met andere woorden : 'betekenis' is niet zozeer een factor van logica of strakke categorieën, dan wel van ideologie of mentaliteit, aangezien 'betekenis' mededeelbaarheid — dus, de sociale dimensie — nodig heeft.[7] Voloshinov vat dit krachtig samen als volgt : "The immediate social situation and the broader social milieu wholly determine — and determine from within, so to speak — the structure of an utterance" (Voloshinov, 1986 : 86).

De taalstructuur geeft ons inzage in deze subjectieve wereld, aangezien hij geproduceerd is met mededeelbaarheid voor ogen. Concreet betekent dit dat, bij de interpretatie van een tekst, wordt uitgegaan van de stelling dat in de taalstructuur de voorwaarden voor interpreteerbaarheid voldaan zijn en besloten liggen, en dat we daardoor via een analyse van de taalstructuur een aantal inzichten m.b.t. de produktie- en interpretatievoorwaarden kunnen genereren. We krijgen dus, via de tekst, een deel van

5 Wij werken dit punt uit m.b.t. Engels-Swahili codewissel bij Tanzaniaanse intellectuelen, en de daaruit volgende definitie van sociale identiteiten (Blommaert, 1992).

6 Zie de inleiding tot Blommaert & Verschueren (eds. 1991) voor een verantwoording van deze stelling. Zie ook Verschueren (1984).

7 Vergelijk dit met een recenter standpunt geformuleerd vanuit sociaal-psychologische hoek : "(...) no matter what else may influence the structure of our ways of talking, they *must* reproduce in their use certain social orders (else they will be considered unintelligible, or illegitimate)" (Shotter, 1990 : 125).

de onderliggende ideologie of mentaliteit te zien[8], immers : "We speak in order to create, maintain, reproduce and transform certain modes of social and societal relationships" (Shotter, 1990 : 121).

3.3. De analyse moet echter nog van een aantal duidelijke stappen voorzien worden. We hebben nl. nog een duidelijke visie op taalstructuur nodig om dit interpretatieproces van een empirisch luik te voorzien. Als eerste stap stellen wij voor dat taalgebruik, binnen het hierboven geschetste kader, een strategische dimensie heeft.[9] Hiermee doelen wij op 'strategie' als planning, anderzijds op 'strategie' als zoektocht naar betekenisvolheid. De planning-dimensie van taalgebruik slaat op de mate waarin de spreker/schrijver zoekt naar samenhang en betekenisvolheid, en naar het bereiken van het beoogde effect van zijn taaldaad. Hierbij put hij/zij uit de beschikbare semantische en structurele middelen voorradig binnen zijn/haar omgeving. De zoektochtdimensie verwijst naar de manier waarop de interpretator uit de taalstructuur een reconstructie van de gebruikte semantische en structurele middelen tracht te maken, via het zoeken naar 'clues', aanwijzingen die de betekenis in een bepaalde richting sturen. Op dit punt komt de tweede stap : taalgebruik — en betekenisgeving — verloopt voor een groot deel via impliciete betekenissen. Men zegt nooit helemaal wat men bedoelt, en men bedoelt nooit helemaal wat men zegt. Men doet voortdurend beroep op gedeelde kennis bij de tegenpartij, en deze gedeelde kennis is noodzakelijk sociale of culturele kennis, d.w.z. kennis die niet puur individueel, maar groepskennis of macro-kennis is. Het is het niveau van impliciet taalgebruik waarin het duidelijkst de sociale en culturele dimensie van betekenisgeving naar voor komt. Het is dan ook tevens op dit niveau dat intersociale en interculturele verschillen het duidelijkst en meest nijpend zijn. Impliciete communicatie is ook een vaak verwaarloosd domein, dat echter van het grootste belang is voor het begrijpen van 'diepe' betekenissen die mentaliteits-aanduidend of ideologie-aanduidend zijn.[10] Impliciete betekenis is immers datgene wat niet langer expliciet moet gemaakt worden, aangezien het als algemeen bekend of aanvaard kan worden voorgesteld.

3.4. De twee voorgaande stappen in de analyse maken het ons mogelijk een 'genre'-begrip te introduceren, als centraal object van onderzoek. In Bakhtins visie is een 'genre' een relatief stabiel type uiting dat tot een bepaalde communicatiesfeer behoort (Bakhtin, 1986 : 60 e.v.). Dit betekent, in onze ogen, dat een genre enkel kan afgelijnd worden met inachtname van de produktievoorwaarden van de taaldaden. Dit betekent eveneens dat een puur formele (of semantische) duiding van 'genres' zinloos is, of ten hoogste slechts een partieel beeld genereert. Bovendien speelt het gewoonte-aspect, of het conventionele aspect van taaldaden een bepalende rol in de definitie van genres. Hier moet echter dieper worden op ingegaan. Genres zijn slechts conventioneel indien zij ankeren in de semantische en structurele repertoires aanwezig binnen een bepaalde gemeenschap — indien zij, m.a.w. dragers zijn van impliciete betekenissen. Hun relatief

8 We vinden dit interpretatieproces uitgedrukt in Foucaults werken (vnl. 1969), en verder verfijnd in Fabian (1990).

9 Wij verwijzen naar John Gumperz' werk *Discourse strategies* (1982) voor een gezaghebbende uiteenzetting in dit verband.

10 Zie Östman (1986) voor een luciede uiteenzetting over impliciete betekenis. Ook Gumperz (1982) licht ter zake een tip van de sluier op, via het begrip 'contextualization clues'.

stabiel karakter is het produkt van een hoge mate aan adaptatie aan vigerende normen, gewoonten en verwachtingen, en het garandeert herkenbaarheid en interpreteerbaarheid. Door deze omschrijving vallen genres volkomen binnen het historische domein : het zijn steeds historische objecten, wier genese en ontwikkeling parallel loopt aan die van de maatschappij. De veranderingen die genres ondergaan doorheen de geschiedenis zijn in die mate gekoppeld aan bewegingen op het niveau van socio-culturele structuren, dat zij vaak zo goed als ongemerkt optreden : zij blijven conventioneel, zelfs wanneer conventies verschuiven. Genres kenmerken zich daardoor uit hoofde van de taalgebruiker dikwijls door een lage graad van bewustzijn. Zij behoren tot het domein van de sociale gedragspatronen die schijnbaar automatisch worden gehanteerd, zonder dat zij het onderwerp van bewuste reflectie uitmaken. Anderzijds biedt precies dit lage niveau van bewustzijn rijke mogelijkheden tot manipulatie en strategische controle. De constructie en instandhouding van genres is immers gebaseerd op waardepatronen, en is daardoor een terrein voor sociale controle en machtsuitoefening. Hier komt Gramsci's 'hegemonie'-begrip van pas. Genres zijn gezien hun gebondenheid aan sociale normen, verwachtingen en gewoonten net zomin perfect egaal verspreid als de sociale stratificatie dat toelaat. Via vormen van legitimatie worden bepaalde genres afgesloten of voorbehouden voor bepaalde klassen binnen de maatschappij, en vormen daardoor een voorwerp van macht. Zo werden genres als wetenschap, maar ook politiek discours en journalistiek tijdens de koloniale periode grotendeels ontoegankelijk gehouden voor gekoloniseerden, en bleven zij het voorrecht van de kolonisatoren. Indien de gekoloniseerden deze vormen van discours toch hanteerden gebeurde dit op niet-legitieme, en daardoor vaak machteloze manier. D.w.z. dat, ondanks het feit dat hun discours exact dezelfde karakteristieken kon hebben gehad als vergelijkbare discours vanwege kolonisatoren, de uiteindelijke perceptie en het effect van hun discours totaal verschillend was aangezien zij vanuit een niet-hegemonische positie spraken. Vergelijkbaar hiermee is de 'kolonisering' van genres : het gebruik van elementen uit andere genres ter versterking van het discours binnen een bepaalde communicatiesfeer. Een typisch voorbeeld is de reclame, of nog meer uitgesproken de politieke propaganda, waarin gebruik wordt gemaakt van vormen van taalgebruik uit de informele, familiale sfeer teneinde de boodschap kracht bij te zetten. Het colloquiale genre wordt hier 'gekoloniseerd' en binnen het domein van het politieke discours getrokken.[11]

3.5. Samenvattend stellen wij het volgende programma voor. Vertrekkend van een visie die taalgebruik binnen een ruime context duidt als intrinsiek veranderlijk, adaptabel en negiotieerbaar, onderscheiden we binnen een gegeven maatschappij een reeks genres, die elk behoren tot communicatiesferen en daardoor ingebed zijn in sociale en culturele normen, verwachtingen en gewoonten. Deze genres worden benaderd via een visie op taalgebruik als strategisch gemotiveerd en grotendeels impliciet qua uitvoering, aangezien zij precies geankerd zijn in gewoonten enzovoort. De coherentie van deze genres brengt ons tot inzichten in de subjectieve weergave van realiteiten binnen de groep in kwestie, binnen het kwasi automatische proces van betekenisdoorgave en de wijze waarop dit samenhangt met sociale en culturele factoren. Vanaf dit punt treedt de linguïstische

11 De machtsdimensie van taalgebruik is zeer sterk uitgewerkt in de 'kritische taalkunde', waarvan de werken van Norman Fairclough (1989) en Jacob Mey (1985) puike voorbeelden zijn. Sterk vergelijkbare, en goed onderbouwde voorstellen vinden we tevens bij Pierre Bourdieu (1982).

'métier' in actie : elk kenmerk van de taalstructuur is mogelijk een aanduider van bredere bewegingen of kenmerken, en de afwezigheid of de eenmaligheid van kenmerken zijn mogelijk even betekenisvol als de systematische aanwezigheid van andere. Het gewoonlijkheidskarakter van genres geeft immers betekenis aan zowel recursiviteit van eigenschappen als aan afwijkingen ervan. Deze afwijkingen ('gaten' in een structuur, of 'uitzonderingen') kunnen immers belangrijke aanwijzingen zijn van transformaties, of kunnen simpelweg het gevolg zijn van een goed uitgewerkte strategie van 'kolonisatie'.

4. BESLUIT

Indien de relevantie van dit soort onderzoek op dit punt nog niet duidelijk zou zijn, stellen wij het volgende argument voor. Een studie van genres — vormen van taalgebruik specifiek voor communicatiesferen — is een studie van het conceptuele skelet van de subjectieve constructie van cruciale historische entiteiten, processen en categorieën. Voorbeelden van dergelijke cruciale historische gegevens zijn begrippen zoals 'natie', 'maatschappij', 'volk', 'gemeenschap'. Het lijkt ons van het grootste belang om, teneinde een juiste weergave te bieden van de sociale formaties die betrokken zijn in historische gebeurtenissen, de 'view from below' met de grootste relevantie te omkleden. Mensen ageren nu eenmaal niet op basis van ideeën die hun voorgesteld werden door sociale wetenschappers, maar op basis van 'folk wisdom' en intuïtieve, vaak vage, categoriseringen. De werken van Carlo Ginzburg kunnen ons hierbij zeker als leidraad dienen.[12] Daarin wordt de eigenzinnige wijze aangetoond waarop 'niet-officiële' vormen van kennis gestructureerd en gereproduceerd worden (in casu volksgeloof versus 'theologisch' geloof). Deze overtuigingen en mentaliteiten zijn, bij voorbeeld i.v.m. concepten als 'natie' en 'volk', notoir in hun hermetisme, zoals de historicus Eric Hobsbawm duidelijk toegeeft : "That view from below, i.e. the nation as seen not by governments and the spokesmen of nationalist (or non-nationalist) movements, but by the ordinary persons who are the objects of their action and propaganda, is exceedingly difficult to discover" (Hobsbawm, 1990 : 11). Het gaat hier nochtans om noodzakelijke onderzoeksobjecten voor de reconstructie en interpretatie van historische of hedendaagse feiten. Genrestudie kan hierin ongetwijfeld een instrument bieden, zoniet om het probleem op te lossen, dan toch om het materiaal te ordenen en van richtingaanwijzers te voorzien.[13]

12 Zie b.v. de collectie essays in Ginzburg (1988). Ook Johannes Fabians *History from below* (Fabian, 1990) is een lichtend voorbeeld in dit verband.

13 Wij hebben bij het schrijven van deze kanttekening veel baat gehad bij discussies met Jef Verschueren, Stef Slembroeck, Chris Bulcaen en Elena Bertoncini. Voorts hebben opmerkingen van Johannes Fabian en Jacob Mey over andere, verwante teksten, ons een heel eind op weg geholpen. De tekortkomingen van het eindprodukt nemen wij graag voor onze eigen rekening.

LITERATUUR

ATKINSON, Maxwell & John HERITAGE (eds.) (1984), *Structures of social action*, Cambridge University Press, Cambridge.

BAKHTIN, Mikhail (1986), *Speech genres and other late essays*, University of Texas Press, Austin.

BAUMANN, Richard & Joel SHERZER (eds.) (1974), *Explorations in the ethnography of speaking*, Cambridge University Press, Cambridge.

BLOMMAERT, Jan (1990), 'Modern African political style : strategies and genre in Swahili political discourse', *Disourse and Society*, 1/2, pp. 115-131.

BLOMMAERT, Jan (1991), 'Some problems in the interpretation of Swahili political texts', in Jan Blommaert (ed.), *Swahili studies*, pp. 109-135, Academia Press, Gent.

BLOMMAERT, Jan (1992), 'Code switching and the exclusivity of social identities : some data from Campus Kiswahili', *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 13/1-2.

BLOMMAERT, Jan & Jef VERSCHUEREN (1991), 'The pragmatics of minority politics in Belgium', *Language in Society*, 20, pp. 503-531.

BLOMMAERT, Jan & Jef VERSCHUEREN (eds.) (1991) *The pragmatics of intercultural and international communication*, John Benjamins, Amsterdam.

BOURDIEU, Pierre (1982), *Ce que parler veut dire*, Fayard, Paris.

FABIAN, Johannes (1971), *Jamaa, a charismatic movement in Katanga*, Northwestern University Press, Evanston.

FABIAN, Johannes (1990), *History from below*, John Benjamins, Amsterdam.

FAIRCLOUGH, Norman (1989), *Language and power*, Longman, London.

FOUCAULT, Michel (1969), *L'archéologie du savoir*, Gallimard, Paris.

GINZBURG, Carlo (1988), *Omweg als methode*, SUN, Nijmegen.

GUMPERZ, John (1982), *Discourse strategies*, Cambridge University Press, Cambridge.

GUMPERZ, John & Dell HYMES (eds.) (1972), *Directions in sociolinguistics : the ethnography of communication*, Holt, Rhinehart & Winston, New York.

HOBSBAWM, Eric (1990), *Nations and nationalism since 1780 : programme, myth, reality*, Cambridge University Press, Cambridge.

JI FENG YUAN, Koenraad KUIPER & Li SHAOGU (1990), 'Language and revolution : formulae of the cultural revolution', *Language in Society*, 19, pp. 61-80.

LAKOFF, George (1987), *Women, fire and dangerous things*, University of Chicago Press, Chicago.

LAKOFF, George & Mark JOHNSON (1980), *Metaphors we live by*, University of Chicago Press, Chicago.

LEECH, Geoffrey (1982), *Principles of pragmatics*, Longman, London.

LEVINSON, Stephen (1983), *Pragmatics*, Cambridge University Press, Cambridge.

MEY, Jacob (1985), *Whose language ?* John Benjamins, Amsterdam.

ÖSTMAN, Jan-Ola (1986), *Pragmatics as implicitness*, University Microfilms Ltd., Ann Arbor.

SHOTTER, John (1990), 'The social construction of remembering and forgetting', in David Middleton & Derek Edwards (eds.), *Collective remembering*, pp. 120-138, Sage, London.

SPERBER, Dan & Deirdre WILSON (1986), *Relevance : Communication and cognition*, Harvard University Press, Cambridge Mass.

Thomas Sankara speaks (1988), Pathfinder, New York.

VAN DIJK, Teun (ed.) (1985), *Handbook of discourse analysis* (vol. 1-4), Academic Press, London.

VERSCHUEREN, Jef (1984), 'Linguistics and crosscultural communication', *Language in Society*, 13, pp. 489-509.

VERSCHUEREN, Jef (1987), *Pragmatics as a theory of linguistic adaptation*, (IPrA Working Document 1), IPrA, Antwerp.

VOLOSHINOV, Viktor (1986), *Marxism and the philosophy of language*, Seminar Press, New York.